ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अधिगीतं वैश्विकसमस्यायाः समाधानम्

दयाराम-गौतमः
शोधच्छात्रः, संस्कृतविभागः, दिल्लीविश्वविद्यालयः
दिल्ली

प्रबन्धसारः

गीता अर्जुनमुखेन सर्वेषां मानवानां कल्याणाय निगदिता ज्ञानविज्ञानकर्माकर्मभक्तिज्ञानविरागप्रवृत्तिनिवृत्तिदयाहिंसाद्यनेकगुणगणप्रचारणपरा महाभारतान्तर्हिता हिताहितबोधनतत्परा कार्ष्णीया वाङ्गतिमतामाश्रयास्पदीभूता सिद्धान्तानामनेकेषां प्रतिष्ठापयित्री प्रस्थानत्रयान्तर्भूता सर्वमतसम्मता सर्वसाहित्यानामादर्शभूता। अमुष्या गीतायाः अध्ययनाध्यापनमनेकैः कालैर्न केवलं भारतवर्षे अपि तु विश्वस्मिन् विश्वे जायमानं वरीवर्ति। गीताया यथा पुराकल्पे सर्वविधविषयाणां विचारणावसरे महत्त्वमासीत्तथैवाधुनिकपरिप्रेक्ष्येऽपि सर्वेषु विषयेषु गीताया महत्त्वमस्ति। तथाभूता विषया नावशिष्यन्ते ये गीतायां न समादृताः। प्रकृतस्थले विचारस्य विषयो भवति गीतायां निहितानि सार्वभौमिकतत्त्वानि। समग्रेऽपि भूमण्डले येषां विषयाणामुपादेयत्वं विद्यते येषां विषयाणामपरिहार्यता विद्यते विश्वस्योन्नत्यै ते विषयाः वैश्विकसमस्यायाः समाधानत्वेन निगद्यन्ते। अमी एव विषयाः प्रकृतस्थले यथागीतं विशदीक्रियन्ते।

कुञ्चीशब्दाः- गीता, वैश्विकसमस्या, समाधानं, श्रीकृष्णः, समत्त्वं चेत्यादयः।

****

विषयोपस्थापनम्

समाधानतत्त्वेषु तानि तत्त्वान्यन्तर्भवन्ति यानि तत्त्वानि विश्वस्मिन् विश्वे सर्वेषां प्राणिनामण्डज-स्वेदजजरायुजोद्भिज्जानां कल्याणाय सुखाय महर्षिभिरुपदिष्टानि। प्राधान्येन मानवः सर्वेषु प्राणिषु श्रेष्ठा यथा बभाण धर्मधुर्यो मनुः-

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः॥[1]

अतो मानवस्य प्रवृत्त्या अन्ये शेषाः प्राणिनः स्वप्रवृत्तिं जनयन्तीति वस्तुस्थितिः। अतो मानवानां विकासेऽन्येषां प्राणिनां विकासः, मानवानां बुद्धिशुद्धावन्येषां प्राणिनां बुद्धिशुद्धिरक्षिलक्षीभवत्येव। अतः समेषां मानवानां कल्याणाय निगदितानि तत्त्वान्येव सार्वभौमिकतत्त्वानि भवन्तीति प्रसिद्ध्यति। सार्वभौमिकतत्त्वानि चेमानि न कथञ्चिदपि कालेन कवलीक्रियन्ते, दुष्टैश्च दुष्टायन्ते, दुर्मतिभिः कलुषायन्ते। अत इमानि तत्त्वानि त्रैकालिकानि समेषां हितवहान्यतः सर्वैरेव लोकैः समादरणीयानि भवन्ति। अनेके विषयाः समाधानत्वेन परिगणिता दयाहिंसासर्वभूतसद्भावकर्मनिष्ठतामुमुक्षुत्वज्ञानार्जना-भिवादनकामक्रोधादिषड्वर्गत्यागादयः। अमी विषयाः भगवद्गीतायां भगवता कृष्णेन लोकोपकारैकचक्षुषा यथास्थानं समुपबृंहिताः। ते च यथायथं यथागीतं यथामति विचार्यन्ते-

क. ज्ञानार्जनम्
ख. धैर्यम्
ग. कर्मनैष्ठ्यम्
घ. योगः

---

[1] मनुस्मृति १.९६

ङ. जितेन्द्रियत्वम्

च. स्वधर्मनिष्ठा

छ. समदर्शिता

ज. दिनचर्य्या

ज्ञानार्जनम्-

मानवानां प्रथमं कर्तव्यं भवति विद्याया अध्ययनम्। उपनिषदो भृशमस्माञ्ज्ञापयन्ति यद्विद्यया एव अमृतत्वस्य प्राप्तिर्भवति - विद्ययामृतमश्नुते। अथ च नीतिवचनान्यपि विद्यायै प्रतिपदं प्रेरयन्ति-

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः॥[2]

विद्यया विना मानवः पशुतुल्यः कृत्याकृत्ययोर्ज्ञानेन विरहितो भवत्यमुना च कारणेन लोकः पीड्यते। अज्ञानी आत्मानन्तु पीडयत्येव साकमेवान्यानपि लोकान् पीडयतीति वस्तुस्थितिः। अतः विद्यायाः प्राप्तिर्मानवानां प्रथमं कर्तव्यं वर्तते। इयं च विद्या ज्ञानं, शिक्षा, अध्ययनम् इत्यादिभिः शब्दैर्विश्वैर्निगद्यते। गीतायां भगवता कृष्णेन ज्ञानार्जनाय साक्षादुपदेशः प्रदत्तोऽस्मभ्यम्। भगवान् कृष्णो बभाण ज्ञानेन तुल्यं पवित्रं न सकलेऽपि ब्रह्माण्डे कश्चित्पदार्थो वर्तते। अतो मानवेन ज्ञानार्जनं कर्तव्यम्। यथाह भगवान्

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।[3]

ज्ञानार्जनाय प्रेरयन् वासुदेवो ज्ञानार्जनपद्धतिमप्युपदिदेश। यथोपदेशं मानवेन विद्यार्जनाय त्रयो विधयः समादरणीया भवन्ति। गुरूणां प्रसादप्राप्त्यै तेषां सम्यगादरो विद्यार्थिना विहितव्यः, विषयस्य सम्यग्ज्ञानाय गुरुः पुनः पुनरपि प्रष्टव्यः, गुरूणां समग्रं ज्ञानमाविष्कर्त्तुन्तेषां शुश्रूषा। त्रयोऽपि विधयोऽस्माभिराचर्य्यन्ते चेत् प्रसन्नमना आचार्यः समग्रमपि ज्ञानमस्मभ्यं हितवहं प्रकटीकरोति। अद्यत्वे एतेषां विधीनां शैक्षणिकसंस्थानेष्वभावोऽभिलक्ष्यते येन कारणेन गुरुबुद्धौ निहितं समग्रं ज्ञानमवाप्तुं शिष्याः न शक्नुवन्ति तथा च शिष्येषु आचार्यं प्रति आदरभावो न लक्ष्यते। अतो गीतोक्तविधिना ज्ञानार्जने गुरूणां शिष्याणामुभयोर्हितं सन्निहितं वर्तते।

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥[4]

शिक्षाग्रहणविधिमुपदिश्य भगवता ये ज्ञानवन्तस्तेऽमी मम प्रिया इत्युक्त्वा ज्ञानार्जनाय मानवा भृशं प्रेरिताः। शिक्षाभावे मानवो दुर्बलो भवति, आत्मनिर्भरो न भवति, आजीविकाविहीनो भवति, सत्यासत्ययोर्ज्ञानविरहितो भवति, अतो मानवेन विद्याध्ययनाय प्रयत्नो विधेयः। यतः एकोऽपि शिक्षितो मानवो न केवलं स्वकुटुम्बस्यापि तु समग्रस्य राष्ट्रस्य गौरवो भवति। उदाहरणाय अनेके सन्ति तथाभूता ये राष्ट्रस्य गौरवा राष्ट्रे विदेशे वा ससम्मानं राजन्तेतमाम्। अतो भगवान् मानवकल्याणाय ज्ञानं प्रति मानवान् निनयिषुः प्रेष्ठत्वं ज्ञानिनां समाम्नातमासीत्।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥[5]

सर्वास्वपि भक्तिषु सतीषु ज्ञानेन विना न कापि भक्तिः श्रेष्ठतमेत्यमुना कार्ष्णीयेन वचसैतत् प्रसिद्ध्यति तन्मानवेन ज्ञानार्जनं कर्तव्यमिति। इदञ्च ज्ञानार्जनं

[2] नीतिशतकम् १६

[3] श्रीमद्भगवद्गीता ४.३८

[4] श्रीमद्भगवद्गीता ४.३४

[5] श्रीमद्भगवद्गीता ७.१७

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

विश्वस्मिन् विश्वे कल्याणाधायकं वर्तते इति दिशा सार्वभौमिकतत्त्वेषु परिगण्यते।

धैर्यम्-

धैर्यस्य मानवजीवने सर्वत्रापि महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। धैर्य्येण हीनो मानव: विश्वस्मिन् विश्वे यत्र कुत्रापि स्यात् स दु:खी भवत्येव। कृष्णेन भगवता द्वितीयाध्याये विषयोऽयं स्पष्टीकृत: यन्मानवेन सर्वथैव धैर्येण भाव्यम्। सुखदु:खे उभे अपि यथाकर्म मानवजीवने आपतत एव अतो मानवेन दु:खे वा सुखे वा समानतया धैर्येण भाव्यम्। धैर्य्याभावे मानव: शोकातुरो भवति तथा च शोकाधिक्याद् आत्महत्यादीनि कर्म्माण्याचरतीति वस्तुस्थिति:। अत: समाजे आत्महत्यादीनि कृत्यानि न स्युरेतदर्थं भगवता धैर्यस्योपदेशो विहित:। कार्ष्णीयं वचो यथा-

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ।
समदु:खसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते॥[6]

लाभे, हानौ, जये, पराजये वा समानबुद्ध्या धैर्येण वा य: तिष्ठति स एष पुरुषो विश्वस्मिन् विश्वे प्रसन्नो भवति वीतशोको भवत्यत: मानवेन जीवनयुद्धे धैर्येण भाव्यमित्युपदेश: कार्ष्णीयो भवति।

सुखदु:खे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥[7]

धैर्यस्य अभावे मानव: कर्मफलेन प्रभावित: सन् कामनया प्रभावितो भवति। अनया च कामनया क्रोधस्योत्पत्तिर्भवति। क्रोधश्चासौ मानवीयबुद्धौ विकारमुत्पादयत्यनेन च मानव: स्वस्य परस्य च हानिं कर्त्तुं शक्नोति।

ध्यायतो विषयान्पुंस: सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्सञ्जायते काम: कामात्क्रोधोऽभिजायते॥[8]

क्रोधे समुत्थिते सति मानव: कृत्याकृत्ययोर्ज्ञानेन रहितो भवति। अनेन च मूढभावेन मानवस्य स्मृतिर्विनश्यति स्मृतेर्नाशेन च बुद्धेर्विनाशो भवति बुद्धिनाशेन च मानवस्य समूलं नाशो भवति। अनेन प्रकारेण समग्रस्यापि नाशस्य कारणं धैर्यस्याभावो भवतीति कार्ष्णीयं वचो भवति।

क्रोधाद्भवति सम्मोह: सम्मोहात्स्मृतिविभ्रम:।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥[9]

धैर्यस्य सार्वभौमिकं महत्त्वं विद्यते यतो धैर्य्येण रहितो मानवो विषमपरिस्थितौ परस्य स्वस्य वा हानिं कर्त्तुं प्रवृत्तो भवति, क्वचिन्नाशायापि कारणभूतो भवति। अत: सर्वस्मिन्नपि देशे अस्य तत्त्वस्याधुनिकपरिप्रेक्ष्ये अतितरां महत्त्वं विद्यते यस्योपदेशो गीतायां निहितो विद्यते।

कर्मनैष्ठ्यम्

कर्मनिष्ठः समाज एव राष्ट्रस्योन्नते: कारणम्भवत्यतो भगवता कृष्णेन कर्मण उपदेश: प्रदत्तोऽस्मभ्यम्। भगवता साक्षादिदमपि सङ्केतितं यन्मानव: फलस्य चिन्तां विहाय प्राथम्येन कर्मणि प्रवृत्तो भवेद्यत: फलस्य चिन्तायां सत्यां कर्म क्वचित्तादृशं सुष्ठुतरं न सम्पद्यते इत्यप्याधुनिकपरिप्रेक्ष्येऽक्षिलक्ष्यीभवति। द्वितीयाध्याये भगवतासावेव विषयो विशदीकृतो विद्यते यन्मानवेन कर्मणि एव अधिकारो ममेति मत्त्वा कर्माणि कर्त्तव्यानि यत: कर्मण: फलं मानवाधीनं न भवति। कार्ष्णीयं वचो यथा-

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

[6] श्रीमद्भगवद्गीता २.१५

[7] श्रीमद्भगवद्गीता २.३८

[8] श्रीमद्भगवद्गीता २.६२

[9] श्रीमद्भगवद्गीता २.६३

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि ॥[10]

आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये मानवा: कर्मणि प्रवृत्तिं पश्चात् फले प्रवृत्तिं पूर्वं व्यक्तीकुर्वतेऽत: आधुनिकानामस्मादृशानामयमुपदेशो लाभप्रदो वर्तते। आदावेव फलस्य चिन्तनेन पश्चात् फलस्य न्यौन्यमवलोक्य शोको भवत्यत: कृष्णस्येदं वच आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये महत्त्वपूर्णं वर्तते। कर्मणोत्पद्यमानं फलं प्रति मोहो भवति, तस्य मोहस्य नाशे सति शोक उत्पद्यतेऽत आधुनिका युवान: हतोत्साहा भवन्त्यतो मानवै: फलचिन्तां विहाय कर्म कर्त्तव्यम् इत्युपदेश आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये सफलीभवति।

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिण:।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ता: पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥[11]

मानवेन निरन्तरं स्वकर्मणां सम्पादनं कर्तव्यं यत: कर्मणि अप्रवृत्तेरपेक्षया कर्मणि प्रवृत्ति: श्रेयस्करी विद्यते। कर्मविरहितं मानवशरीरं कदाचिदपि यशसे न भवत्यत: मानवशरीरे यावत्कालं प्राणा: सन्ति तावत् कालं कर्मणि प्रवृत्ति: स्यादित्युपदेशः गीतायां विद्यते।

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मण:।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मण: ॥[12]

भगवता चतुर्थाध्याये उपदिष्टं मानवेन कस्मिन्नपि कर्मणि प्रवृत्तेः प्राक्कर्म्मणो विचिकित्सा कर्तव्या। मानवेन ध्येयं भवति वास्तविकं कर्म किं वर्तते, किञ्चाकर्तव्यं कर्म वर्तते, किञ्च विशिष्टं कर्म वर्तते एवम्प्रकारेण सम्यक्कर्मणो विचिकीत्सया मानव: कर्मणो गभीरां गतिं जानाति तथा च कर्मणि विकर्म्मणि च प्रवृत्तो भवतत्यकर्माणि जहाति।

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मण:।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गति: ॥[13]

इत्येवम्प्रकारेण सार्वभौमिकतत्त्वेष्विदमपि कर्मनैष्‍छ्यमन्तर्भवति। अमुना कर्मनैष्‍छ्येन च सार्वभौमिकोन्नतिर्भवतीति धिया कृष्णेनास्य तत्त्वस्योपदेशो विहित:।

योग:

योगस्योपदेशो गीतायां विशदतया वर्तते। सर्वेषां मानवाय मानसिकबौद्धिकशारीरिकबलवृद्ध्यै योगस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। अद्य समग्रैर्विश्वैरेव योगस्य अपरिहार्यतामधिगम्य जूनमासस्य एकविंशे दिनाङ्के अन्ताराष्ट्रिययोगदिवस आचर्य्यते। अस्य च योगस्य विस्तार: गीतायां द्रष्टुं शक्यते। समताया: प्रतीकोऽयं योग: प्रकृतस्थले गीतायां दृश्यते। भगवता आसक्तिरहितस्य कर्मण: प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्युपदेशो विहित:। अद: कर्म च योगे स्थित्वैव कर्त्तव्यमित्यप्युपदेशो विहितः कृष्णेन। योगेन परस्परं समत्त्वं जागर्तीत्यपि उपदेशोऽत्र समाम्नातो वर्तते। अद्यत्वे परस्परं समताया अभावात्समाजे भेदबुद्धिर्वर्तते तस्य दूरीकरणं योगादेवसम्भवतीत्यस्याप्युपदेशः समुपबृंहितो वर्तते। कार्ष्णीयं वचो यथा-

योगस्थ: कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।
सिद्ध्यसिद्ध्यो: समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥[14]

योग: सर्वेषु कर्मसु श्रेष्ठतरं कर्म वर्तते यतः कर्मसु नैपुण्यममुना योगेनैवोपलभ्यते। पुण्यापुण्ये कर्मणी विरहय्य मानवेन योगः कर्तव्यः। योगेन मानसिकदुःखं, शारीरिकदुःखं, बौद्धिकदुःखं चापाकर्तुं शक्यते। आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये सर्वेऽपि जनाः प्रायेण

---

[10] श्रीमद्भगवद्गीता २.४७

[11] श्रीमद्भगवद्गीता २.५१

[12] श्रीमद्भगवद्गीता ३.८

[13] श्रीमद्भगवद्गीता ४.१७

[14] श्रीमद्भगवद्गीता २.४८

त्रिभिरेव दुःखैर्दुःखिता दरीदृश्यन्ते तेषां दुःखमपहर्त्तुं योगः कारणत्वमावहति यस्योपदेशः गीतायां समाम्नातो वर्तते। कार्ष्णीया वाग् यथा-

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥[15]

जितेन्द्रियत्वम्

इन्द्रियाणि यस्य वशे न सन्ति तादृशो मानवः समाजे बलात्कारादीनि कर्म्माणि कुरुते। अनेन च समग्रमपि विश्वं भीतियुक्तं भवति। अत आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये विश्वस्मिन् व्याप्तस्य बलात्काराख्यस्य दुर्गुणस्य नाशाय जितेन्द्रियता अपरिहार्या भवति। जितेन्द्रियस्य मानवस्य बुद्धिः स्थिरीभवतीत्यपि भगवता निर्दिष्टः। अतः बुद्धेः स्थिरतायै जितेन्द्रियत्वमपेक्षते। कार्ष्णीयं वचो यथा-

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥[16]

जितेन्द्रियत्वमपि गुणो वर्तते यस्यावश्यकता समग्रस्यापि विश्वस्योन्नत्यै विद्यतेऽतः सार्वभौमिकतत्त्वेष्वन्तर्भवति।

स्वधर्मनिष्ठा

आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये धर्मपरिवर्तनेन धर्मस्य नाम्ना चानेकानि पापकर्म्माणि सम्पद्यमानानि समग्रेऽपि विश्वे सन्ति। स्वस्य धर्मं परित्यज्य वित्तलोभादन्येन वा लोभेनान्यस्य धर्मे प्रवृत्तिः समाजस्य राष्ट्रस्य, समग्रस्य वा विश्वस्य कल्याणाय न भवति। अतो भगवता कृष्णेन निर्दिष्टं- यतो हि परस्य धर्मे अनेके गुणाः स्युः, गुणवान् परस्य धर्मोऽभिलक्ष्येत परं तत्र सुखमस्तीति मत्वा बुद्धिमता तत्र न गन्तव्यम्। यतः स्वधर्मे मरणं श्रेयसे कल्पते परस्य धर्मे रमणादिति। कार्ष्णीयं वचो यथा-

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः॥[17]

अतो मानवेन स्वधर्मस्यैवाश्रयः स्वीकर्तव्यः। अनेन प्रकारेण चाधुनिकपरिप्रेक्ष्ये धर्मपरिवर्तनजन्यानां दोषाणां नाशो भवति तथा वास्तविकधर्मस्य संरक्षणं भवति तथा च धर्मजन्या हिंसा न भवन्ति। अतोऽस्य तत्त्वस्य सार्वभौमिकतत्त्वेषु परिगणना भवति।

समदर्शिता

सर्वेष्वपि भूतेषु समत्वभावनया स्थितिः विश्वस्य कल्याणाय भवति। आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये वयमनेकान् भेदानवलोकयितुमनुभवितुं वा शक्नुमः। एतेषां भेदानां दूरीकरणं तदैव सम्भवति यदा सर्वेष्वपि प्राणिषु भेदबुद्धिः या स्थिता वर्तते तस्या नाशो भवेत्तथा च मानवाः समदर्शिनः सन्तः मैत्रीभावेन जीवनयापनं कुर्युः। एतदर्थञ्चोपदेशः गीतायां भगवता कृता। वार्ष्णेय उपदिशति ज्ञानिनो मानवाः उच्चवर्गे, नीचवर्गे, पशौ, पक्षिणि वा भेदं न कुर्वते सर्वेषु एकमेव आत्मतत्त्वं पश्यन्ति।

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥[18]

परमात्मापि प्राणिनां मित्रं वर्तते सर्वेऽपि प्राणिनः परमात्मनः सुहृदो वर्तन्ते इति मत्वा मानवेन सर्वान् मानवान् प्रति समत्वेन भाव्यम्।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति॥[19]

---

[15] श्रीमद्भगवद्गीता २.५०

[16] श्रीमद्भगवद्गीता २.५८

[17] श्रीमद्भगवद्गीता ३.३५

[18] श्रीमद्भगवद्गीता ५.१८

[19] श्रीमद्भगवद्गीता ५.२९

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

भगवान् प्रतिपादयति मित्रेषु, अरिषु, उदासीनेषु, मध्यस्थेषु, द्वेष्येषु, बन्धुगणेषु, धर्मनिष्ठेषु, पापिषु वा समानतया व्यवहारः कर्तव्यः। यदि सर्वेषु मानवेषु समानतया व्यवहारः क्रियते तदा स मानवः श्रेष्ठो भवतीति कार्ष्णीयं वचो भवति।

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते॥[20]

मानापमानयो: शत्रुमित्रयो: शीतोष्णयो: सुखदु:खयोर्यः समत्वं द्रष्टुं शक्नोति यश्च समत्वेनैतान् सर्वान् पदार्थान् पश्यति स एव श्रेष्ठः समाजे, प्रेष्ठश्च भगवतो निगद्यते।

सम: शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः।
शीतोष्णसुखदु:खेषु समः सङ्गविवर्जित:॥[21]

सर्वेष्वपि प्राणिषु परमात्मानं तथा च परमात्मनि प्राणिनं य द्रष्टुं शक्नोत्याहोस्विद् य: पश्यति स समदर्शी वर्तते तथा चायं श्रेष्ठतरो मानवो निगद्यते।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन:॥[22]

सर्वेऽपि मानवा: परमात्मनोंऽशा:, यस्य कस्यापि यथोचितमादरेण परमात्मन आदरो भवतीति विश्वस्य य सर्वेषामादरं विदधाति एवम्प्रकारको मानवो योगी भवति तथा च एतादृग्योगी परमात्मन: सन्निधिमेत्य परमं सुखमवाप्नोति।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थित:।
सर्वथा वर्त्तमानोपि स योगी मयि वर्तते॥[23]

भगवान् उपदिदेश सर्वेषु भूतेषु समानरूपेणाहं स्थितो वर्ते, कस्मिंश्चिन्न्यूनतया कस्मिंश्चिच्च आधिक्येन नाहं स्थित:, मत्कृते कोऽपि अत्यन्तं प्रियो द्वेष्यो वा नास्ति। अतो मानवेनेदं रहस्यं ज्ञात्वा समे समाना इति भावनया समदर्शित्वेन भाव्यमित्युपदेशोऽत्र समाम्नातो वर्तते।

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय:॥[24]

य: कमपि प्राणिनं नोद्वेजयति प्राणिनां कृत्यैश्च यो नोद्विजते एवम्प्रकारक: समानबुद्धि:, हर्षशोकादिभि: शून्य: कृष्णस्य प्रिय इत्युक्त्वा वार्ष्णेयेन समदर्शिनो मानवस्य प्रशंसा विहिता। प्रशंसामुखेन चैतदपि सङ्केतितं यन्मानवै: कस्याप्युद्वेजकं कर्म न कर्तव्यं सर्वत्र समानतया दृष्टिर्भवेत्।

यस्मान्नो द्विजते लोको लोकान्नो द्विजते च यः।
हर्षाहर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥[25]

अनेन च समदर्शित्वेन समग्रे भूमण्डले भेदभावस्य नाशो भवति तथा च आतङ्कवाद:, वर्णविभेद:, वर्णविभेदजन्यहिंसादीनि कर्म्माणि विनाशं यान्ति यस्योपदेश: गीतायां निहितो वर्तते।

दिनचर्य्या

भगवता त्रयोदशेऽध्याये सार्वभौमिक्या दिनचर्य्याया उपदेशोऽपि विहितो वर्तते। अनया दिनचर्यया युतो मानव: विश्वस्मिन् विश्वे यत्र कुत्राप्यात्मानं व्यापारयन् स्यात् स स्वस्थ: सुखी प्रसन्न: सर्वेषां प्रियो भवति। अनेनैव साकं सहायतायै सदोद्यत: परार्थी चैतादृङ्मानवो भवति। अस्माभिर्यत्किञ्चिदस्माकं पार्श्वे विद्यते तत्सर्वं प्रकृतेर्भगवतो वेति विचिन्त्य तस्याभिमानं न कर्तव्यम्। सर्वेऽपि प्राणिन: भगवतोंऽशा इति विचिन्त्य सर्वेषु प्राणिषु आत्मानमवलोक्य दम्भस्य उच्चनीचयोस्त्याग: कर्तव्य:। कोऽपि प्राणी अस्माकं

---

[20] श्रीमद्भगवद्गीता ६.९

[21] श्रीमद्भगवद्गीता १२.१८

[22] श्रीमद्भगवद्गीता ६.२९

[23] श्रीमद्भगवद्गीता ६.३१

[24] श्रीमद्भगवद्गीता ९.२९

[25] श्रीमद्भगवद्गीता १२.१५

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

हिंसायै नास्ति सर्वेऽपि समाना इति विचिन्त्य कस्यापि प्राणिनो हिंसा न कर्त्तव्या। यः बले, धने, पराक्रमे अस्माभिर्न्यूनः स्यात्स यदि दोषाचरणं कुर्यादस्माकं हानिं कुर्यात्तदा तस्य दौर्बल्यमाकलय्य क्षमादानेन स अनुगृहीतव्यः। गुरुभिः साकं नूतनज्ञानाय प्रयत्नः कर्तव्यस्तदर्थञ्च गुरुः सेवनीयो, गुरोरादर आचरणीयः। सदा प्रातः उत्थाय शरीरशुद्धिः, अन्तःकरणशुद्धिः, मनश्शुद्धिः, वाक्शुद्धिर्यतः स्यात्तथाविधोपासनाविधिरनुष्ठेयः। इन्द्रियाणां स्थिरतायै योगाचरणं कर्तव्यम्। कार्ष्णीयं वचो यथा-

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्।
आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥[26]

इत्येम्प्रकारेण दिनचर्य्याचर्य्यते चेन्न केवलं समाजस्यापि तु सार्वभौमिकोन्नतिः सम्भवति इत्यतोऽस्माभिः सर्वैर्गीतोक्तदिनचर्याया आचरणं प्रतिदिनं कर्तव्यम्।

उपसंहृतिः

गीतायां निहितानाममीषां समाधानतत्त्वानाम् अनुष्ठानेन निश्चयं मानवसमाजः समग्रस्यापि भूमण्डलस्य सर्वविधामुन्नतिं कर्तुं समर्थो भवति। अमीषां तत्त्वानां सम्यगनुष्ठानं आबालाद्वृद्धं यावद्यदि समेऽपि प्राणिनः कुर्युस्तदा समाजे व्याप्ता दोषाः बलात्कारातङ्कवादवर्णविभेदजातिविभेदभ्रष्टाचारराष्ट्र-द्रोहस्तेयपरस्त्रीगमनमद्यपानधूम्रपानासत्यभाषणादयः समाप्तिं यायुः। आदर्शविश्वस्य स्थापनायै तत्त्वान्यमूनि सर्वैरेवादर्त्तव्यान्याचरणीयानि च भवन्ति यतः समग्रमपि विश्वं दुःखानि विहाय पम्फुल्येत।

सहायकग्रन्थसूची

- श्रीमद्भगवद्गीता (शाङ्करभाष्यसहिता), भाष्यकारः आदिशङ्कराचार्य, सम्पादकः पं. वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर, प्रकाशकः चौखम्बा संस्कृत सीरीज़, स्थानम् वाराणसी, वर्षम् २००५
- श्रीमद्भगवद्गीता (श्रीरामानुजभाष्यसहिता), भाष्यकारः श्रीरामानुजाचार्य, सम्पादकः पं. के. एस. वरदाचार्य, प्रकाशकः आन्ध्र विश्वविद्यालय, स्थानम् विशाखापट्टनम्, वर्षम् १९९८
- श्रीमद्भगवद्गीता (माध्वभाष्यसहिता), भाष्यकारः मध्वाचार्य, सम्पादकः पं. के. टी. पाण्डुरंगाचार्य, प्रकाशकः द्वैत वेदान्त अध्ययन केन्द्र, स्थानम् उडुपी, वर्षम् २००१
- श्रीमद्भगवद्गीता (श्रीधरस्वामिभाष्यसहिता), भाष्यकारः श्रीधरस्वामी, सम्पादकः पं. नारायणदत्त शास्त्री, प्रकाशकः चौखम्बा, स्थानम् वाराणसी, वर्षम् १९९६
- श्रीमद्भगवद्गीता (आनन्दगिरिटीकासहिता), टीकाकारः आनन्दगिरि, सम्पादकः पं. गोविन्दशास्त्री, प्रकाशकः चौखम्बा, स्थानम् वाराणसी, वर्षम् २००८
- भगवद्गीता (नीलकण्ठटीकासहिता), टीकाकारः नीलकण्ठ, सम्पादकः पं. रामशास्त्री, प्रकाशकः निर्णयसागर प्रेस, स्थानम् मुम्बई, वर्षम् १९१२
- गीता-धर्मार्थ-प्रकाश, लेखकः माधुसूदन सरस्वती, सम्पादकः पं. शिवरामशास्त्री, प्रकाशकः चौखम्बा, स्थानम् वाराणसी, वर्षम् २००३
- गीता-तात्पर्य-चन्द्रिका, लेखकः वेदान्तदेशिक, सम्पादकः पं. एन. एस. अनन्ताचार्य, प्रकाशकः

[26] श्रीमद्भगवद्गीता १३.८

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

श्री वैष्णव ग्रन्थमाला, स्थानम् श्रीरंगम्, वर्षम् १९९४

- गीता-संग्रह, सम्पादक: पं. युधिष्ठिर मीमांसक, प्रकाशक: गीता प्रेस, स्थानम् गोरखपुर, वर्षम् १९७८
- गीता-शान्तिदर्शन, लेखक: पं. राधाकृष्ण शास्त्री, प्रकाशक: संस्कृत भारती, स्थानम् दिल्ली, वर्षम् २०१०
- नीतिशतकम्, सम्पादकः तारिणीश झा, प्रकाशकः रामनारायणलाल विजयकुमार, कटरा रोड, इलाहावाद, वर्षम् १९९८
- मनुस्मृति, सम्पादकः प. तुलसीराम स्वामी, प्रकाशकः प. छुट्टनलाल स्वामी, स्थानः मेरठ, वर्षम् १९९६

आङ्ग्लग्रन्थाः

- Bhagavad Gita As It Is, Translator: A. C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada, Publisher: Bhaktivedanta Book Trust, Place: Los Angeles, Year: 1983
- God Talks with Arjuna, Author: Paramahansa Yogananda, Publisher: Self-Realization Fellowship, Place: Los Angeles, Year: 1995
- The Bhagavad Gita, Translator: S. Radhakrishnan, Publisher: George Allen & Unwin, Place: London, Year: 1948
- The Song Celestial, Translator: Sir Edwin Arnold, Publisher: Trübner & Co., Place: London, Year: 1885
- Essence of the Bhagavad Gita, Author: Eknath Easwaran, Publisher: Nilgiri Press, Place: California, Year: 1985
- The Living Gita, Author: Swami Satchidananda, Publisher: Integral Yoga Publications, Place: New York, Year: 1988
- Bhagavad Gita and World Peace, Author: R. N. Dandekar, Publisher: BORI, Place: Pune, Year: 1971
- The Bhagavad Gita and Modern Life, Author: Sri Aurobindo, Publisher: Sri Aurobindo Ashram, Place: Pondicherry, Year: 1950
- Paths to God: Living the Bhagavad Gita, Author: Ram Dass, Publisher: Harmony Books, Place: New York, Year: 2004
- The Bhagavad Gita: A New Translation, Translator: Graham M. Schweig, Publisher: HarperOne, Place: New York, Year: 2007